

Ks. Rafał Wilkołek¹
UPJPII, Kraków

ŚREDNIOWIECZNE SUMMY TEOLOGICZNE
I ICH UKŁAD.
ANALIZA GENOLOGICZNA SUMMY TEOLOGII
ŚW. TOMASZA Z AKWINU

Optyka światopoglądu chrześcijańskiego *Summy* Tomaszowej nadaje całej drugiej części neoplatońskiego schematu w niej zastosowanego cechę chrystoforyczności, z kolei całości dzieła teologicznego jednocześnie przydając inkarnacyjnej dynamiki. Gdy uwzględni się bowiem pojęcia o bardziej pogładowym zabarwieniu występujące we wszystkich prologach do poszczególnych części *Summy*, neoplatoński *exitus-reditus* można oddać w terminach z zakresu ascetyki: *exemplar-imago-via*, gdzie człon pierwszy odpowiada rzeczywistości Boga jako wzorca, drugi rzeczywistości człowieka jako Bożego obrazu, a trzeci rzeczywistości Słowa wcielonego jako zaplanowanej drogi o kierunku Bóg-człowiek.

Współczesna hermeneutyka zwraca uwagę na to, że analiza rodzaju literackiego, w którym pojedyncze dzieło zostało napisane odgrywa fundamentalną rolę w procesie zrozumienia myśli w nim zawartej. Nie inaczej jest w przypadku *l'écriture théologique*. Tak uzasadniona genologia teologiczna zajmuje się głównie opisem struktury i rozwoju historycznych konkretnych gatunków oraz zasadami ich ewolucji, oddziaływania i recepcji². Z kolei historyczno-metodologiczna synteza chrześcijańskiej tradycji teologicznej³ podkreśla, że w procesie samorozumienia teologii jako wytworu ludzkiego języka, to summy były zasadniczym środkiem wykorzystywanym w metodzie scholastycznej dla urzeczywistnienia jej programowych celów: systematycznego podejmowania wszystkich nasuwających

¹ Ks. mgr Rafał Wilkołek, doktorant w Katedrze Chrystologii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; mail: raphael.wilkołek@gmail.com.

² Por. J. Szymik, *Teologia na początek wieku*, Katowice-Ząbki 2001, s. 47.

³ Por. T. Węclawski, *Teologia*, w: *Religia Encyklopedia*, IX, Warszawa 2003, s. 248n.; G. Pozzo, *Metodo*, w: *Dizionario di teologia fondamentale*, red. R. Fisichella, R. Latourelle, Assisi 1990, s. 910.

się zagadnień, wskazywania racji i autorytetów na poparcie określonej doktryny oraz przedstawiania piętrzących się trudności, czy wątpliwości.

Niniejszy artykuł będzie hermeneutyką Tomaszowej *Summy teologii* jawiącej się jako reprezentacyjna dla całego średniowiecza, a jednak oryginalna próba systematycznego przemyślenia przesłanek wiary, która w tym dziele wydaje się przybierać chrystocentryczne kształty. Dla osiągnięcia zamierzonego celu najpierw zostanie zaprezentowany sam gatunek summy; z kolei – ewolucja struktury i wewnętrznej dynamiki sum, z którymi mógł mieć styczność Akwinata; w końcu fragment ostatni dotyczył będzie układu samej *Summy teologii*.

SUMMA JAKO GATUNEK ŚREDNIOWIECZNYCH DZIEŁ TEOLOGICZNYCH

Terminy *summa*, *summa theologiae*, *summa in theologia* jako określenie gatunku literackiego dzieła XII- i XIII-wiecznej nauki znakomicie odpowiadają jej programowi – systematycznemu opracowaniu określonej doktryny. „Ponieważ metoda ta wymagała zebrania i systematyzacji źródeł i odniesień do autorytetów, istotną rolę w jej rozwoju odegrały tworzone od XII wieku zbiory sentencji teologicznych”⁴. Albowiem to próby skonsolidowania i zharmonizowania ich wniosków doprowadziły z kolei do powstawania *summae sententiarum*, będących już nie tyle zbiorem luźno wybranych myśli, co *sui generis* stanowiskiem naukowym i to obejmującym całokształt teologii. Dlatego jako środek realizacji scholastycznych założeń *summa* miała być wykładem pełnym, szczegółowym, ale syntetycznym i zwięzłym danego zakresu badań⁵. Znowuż od strony technicznej *summae theologiae* były wyrażonym metodycznie zapisem ustnej naukowej *disputatio* respektującym jej porządek wyznaczony terminami: *quaestio* (sformułowanie/postawienie problemu), *obiectiones* (piętrzące się trudności), *responsio* (pozytywna odpowiedź), *solutiones* (rozwiązanie wcześniejszych *obiectiones*). Ostatecznie można stwierdzić, że sumą określano dzieła o charakterze: kompilacyjnym, streszczającym i systematycznym⁶. Po takim wstępnym określeniu samego

⁴ T. Węclawski, *Teologia*, w: *Religia*, op. cit., s. 249.

⁵ Por. M. D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, II, 600-1500, Warszawa 1988, s. 183; G. d’Onofrio, *Historia teologii*, II, Kraków 2005, s. 397. Znajdującym się wewnątrz średniowiecznego dzieła świadectwem takiego ujmowania summy jako gatunku literackiego są słowa Roberta z Melun: *Ouid enim summa est, nonnisi singulorum brevis comprehensio?* Robertus de Melun, *Sententiae*, I, 3, cyt. za: M. Grabmann, *Wstęp do Sumy teologicznej świętego Tomasza z Akwinu*, Lwów 1935, s. 27.

⁶ Por. J.-P. Torrell, *La Somme de saint Thomas*, Paris 1998, s. 100.

gatunku należy przejść do opisu gruntu historyczno-literackiego, z którego wyrosła Tomaszowa *Summa teologii*⁷.

Powstające od XII wieku summy jako syntezy jednej z dyscyplin naukowych obejmowały swym zasięgiem gramatykę⁸, logikę⁹, czy filozofię¹⁰, a więc dotyczyły *artes liberales*. Równolegle i stosownie do przedmiotu zainteresowań, summy powstające na potrzeby praktyki wewnątrzkościelnej¹¹ najpierw były dziełami głównie z zakresu kanonistyki¹², biblistyki¹³, homiletyki¹⁴, spowiednictwa¹⁵, liturgiki¹⁶, ascetyki¹⁷. Można jednak spotkać również prace typowo apologetyczne¹⁸. Od momentu, gdy wyrazem działalności Kościoła coraz bardziej świadomie stawała się ujęta w scholastyczny paradygmat nauka, stopniowo powstają typowo spekulatywne kompendia teologiczne. Ośrodkiem naukowym przodującym w tej dziedzinie jest środowisko paryskie, a powstające tu summy częściowo przygotowują metodę i technikę sum Tomaszowych¹⁹.

Po krótkim okresie przejściowym²⁰ następuje złoty wiek sum teologicznych, będących jednak zwykle niedoprowadzonymi do końca projektami. Spośród wielu wybitnych dzieł tego gatunku należy wymienić *Summa theologiae* przypisywaną

⁷ Klasycznym, bo wiekowym, ale wciąż aktualnym dziełem podającym krótki zarys rozwoju summ teologicznych jest *Einführung in die Summa Theologiae des heiligen Thomas von Aquin* Martina Grabmanna pierwszy raz wydane we Fryburgu Bryzgowijskim w 1919 roku. Na język polski dzieło przełożył ks. Aleksander Żychliński. Zob. M. Grabmann, *Wstęp...*, op. cit.. W prezentacji z zakresu genealogii historycznej posłużę się głównie tym dziełem.

⁸ Na pierwszy plan wysuwa się tu *Summa gramaticalis* Jana z Dacji.

⁹ Dzieła w stylu *Summa de modis significandi*, czy *Summula logices* Piotra z Hiszpanii.

¹⁰ Znane jest dzieło Radulfa *Summa de philosophia*. Wcześniejszym odpowiednikiem terminu *summa* w filozofii arabskiej było słowo *kallun* (u Ibn Siny).

¹¹ Nie pozostaje to bez wpływu na ocenę sum Tomasza z Akwinu, który o swoich motywach pisze w prologu do *Summy teologicznej*. Zob. STh, pr.

¹² Np. *summae* Rufina, Rolanda, Stefana z Tournai.

¹³ Alfabetycznie ułożone dzieła biblijne spisał np. Piotr Cantor w *Summa Abel*.

¹⁴ *Summa de arte praedicatoria* Alanus de Insulis.

¹⁵ Tu należy wspomnieć o dominikańskich summach spowiedniczych: Rajmunda z Pennaforte *Summa de poenitentia*, Jana Lektora z Fryburga *Summa confessorum*.

¹⁶ *Summa de officiis* Wilhelma z Auxerre.

¹⁷ Tu głównie mendykanckie *summae de virtutibus*: Jana de Rupella i Wilhelma Peraldusa.

¹⁸ *Summa contra Catharos et Valdenses* Monety OP.

¹⁹ W Paryżu powstają summy Marcina z Cremony, Piotra z Kapui, Szymona z Tournai (*Summa theologica*), Prepozytyna z Cremony (*Summa super Psalterium*), Roberta z Curson (*Summa de fide et de moribus*).

²⁰ Centralnym ośrodkiem znowu jest Uniwersytet Paryski. Z tego okresu należy wymienić dzieła zarówno duchowieństwa świeckiego (*Summa aurea* Wilhelma z Auxerre, *Summa de bono* Filipa Kanclerza), jak i zakonnego (przede wszystkim posiadająca znaczną wartość naukową, choć niezbyt popularna *Summa* pierwszego dominikanina na paryskiej katedrze uniwersyteckiej Rolanda z Cremony).

Aleksandrowi z Hales²¹. Ponadto wielkimi luminarzami zasłużonymi w dziedzinie komponowania sum są: Albert Wielki (imponująca *Summa de creaturis* i niedokończona *Summa theologia*) oraz Bonawentura (*Breviloquium*). Jednakże według doskonałego znawcy problematyki, M. Grabmanna, to *Summa teologiczna* św. Tomasza z Akwinu jest „najbardziej wykończona i najcenniejsza ze wszystkich”²². Aby bardziej szczegółowo poznać wartość syntetyzującą i – konsekwentnie – światopoglądową summy Tomaszowej, w kolejnym punkcie rozważań zostaną ukazane różnice, jakie dostrzega się na strukturalnym poziomie dzieła między nią samą a jej bliskimi summami teologii. Jako że w doborze posłużono się kryteriami popularności i związku czasowo-przestrzennego, w następnej kolejności zostaną przeanalizowane: *Summa aurea* Wilhelma z Auxerre, *Summa Halensis*, *Breviloquium* Bonawentury oraz *Summa theologiae* Alberta Wielkiego.

SUMMY ŚRODOWISKA TEOLOGICZNEGO AKWINATY

Summa aurea paryskiego mistrza teologii Wilhelma z Auxerre († 1231) jest udaną próbą syntezy myśli św. Augustyna z nowatorską filozofią średniowieczną, przekazaną poprzez aparat pojęciowy Awicenny. Projekt poparty przez Grzegorza IX jest systematyczną weryfikacją stosowania metody argumentacyjnej w odniesieniu do poznania teologicznego. Wilhelm zauważa pewną formalną jedynie analogię między teologią a innymi naukami: rolę pierwszych zasad umysłu w systemie teologicznym spełniają prawdy wiary. Dla pokazania podobieństwa i różnicy *Summa aurea* przeciwstawia sobie dwie odpowiadające właściwemu zakresowi wiedzy – kolejno filozofii i teologii – zasady metanaukowe, które tworzą dynamiczny paralelizm: *ratio faciens fidem* – *fides faciens rationem* („rozum budujący wiarę – wiara budująca rozum”)²³. Szczegółowy układ kwestii łączących się w rozdziały, rozdziałów w traktaty, a tych w księgi, zbliżony jest do klasycznego w tym czasie, syntetycznego – a wykorzystującego augustyński model *res-signa* – porządku *Libri quattuor sententiarum* (1145-1151) Piotra Lombarda²⁴. Pomimo tego, iż dzieło Lombarda jest swego rodzaju globalną matrycą dla układu treści przedstawianych przez Wilhelma, a nawet pomimo występującej w manuskryp-

²¹ Por. J. Le Goff, *The Birth of Europe*, Oxford 2005, s. 131.

²² M. Grabmann, *Wstęp...*, op. cit., s. 29.

²³ Por. Wilhelm z Auxerre, *Summa aurea*, I, pr., w: *Magistri Guillelmi Altissiodorensis Summa aurea*, I, *Liber primus*, Paris 1980.

²⁴ *Sentencie* miały cztery części: 1) o Bogu jako takim (jedność i troistość) i Jego przymiotach, 2) o Bogu Stwórcy (aniołów i człowieka) oraz o grzechu i obietnicy łaski, 3) o Bogu Odkupicielu (teologia moralna, chrystologia, pneumatologia), 4) Bóg Dawca łaski (sakramentologia i eschatologia). Por. G. d’Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 207.

tach nawiązującej doń tytulatury²⁵, *Summa aurea* nie jest jednak komentarzem do wspomnianych *Sentencji*²⁶. Dzieło jest raczej zwykłym „zbiorem *Quaestiones*, które autor pogrupował w czterech księgach”²⁷. Wilhelm bowiem, jako mistrz paryskiego uniwersytetu, w opracowaniu swej kompilacji bierze pod uwagę aktualne dysputy uniwersyteckie i w nich właśnie nieustannie odnajduje dla siebie inspirację²⁸. Dzięki temu można powiedzieć, że dzieło teologa z Auxerre okazuje się dziełem dosyć oryginalnym²⁹. Długi ciąg szczegółowych kwestii *Złotej summy* tworzy ostatecznie układ dosyć luźno ze sobą powiązanych elementów, stąd w systemie Wilhelma „typowa metoda rozumowania teologicznego ma raczej rapsodyczny i tematyczny charakter *quaestio*”³⁰. Tematem pierwszej księgi jest Bóg, jego istnienie oraz natura trynitarna. Księga druga opisuje stworzenie mogące (na zasadzie wolnej woli) lub nie mogące (przez grzech) być posłuszne Bożej woli. W księdze trzeciej przedstawiona jest tematyka zbawienia: jego źródło, fakt i owoce. Sakramenty stanowią przedmiot ostatniego, czwartego bloku tematycznego *Summa aurea*³¹. Podsumowując, taki plan dzieła, nie liczący się już nazbyt z augustyńską zasadą *res-signa*³², a tym samym będąc bardziej pojemny, zyskał sobie sławę wśród współczesnych mu teologów. W tym kontekście warto z kolei zaznaczyć, że *Summa aurea* miała duży wpływ na powstawanie jej następczyni: *Summy Alexandra z Hales* i *Summy teologicznej Alberta Wielkiego*.

*Summa Halensis*³³, rozumiana jako ogromna kompilacja nauczania Aleksandra z Hales († 1245), jest jednak dziełem zbiorowym redagowanym początkowo przez mistrzów franciszkańskich, którzy dążyli do stworzenia zwartego systemu

²⁵ *Summa aurea* w średniowieczu była znana m.in. jako *Summa in IV Sententiarum*. Por. J. Ribailier, *Guillaume d’Auxerre*, w: *Dictionnaire de Spiritualité*, red. M. Viller, t. VI, Paris 1967, col. 1194.

²⁶ Por. M. Lambert, J.-L. Solère, *Guillaume d’Auxerre*, w: *Dictionnaire de Moyen Âge*, red. C. Gauvard, A. de Libera, M. Zink, Paris 2002, s. 627.

²⁷ J. Châtillon, *Introduction*, w: Wilhelm z Auxerre, *Summa aurea*, op. cit., s. 7.

²⁸ Por. R.-M. Martineau, *Le plan de la «Summa aurea» de Guillaume d’Auxerre*, w: *Études et Recherches* 2,1 (1937), s. 79.

²⁹ Por. R. Berndt, *La théologie comme système du monde. Sur l’évolution des sommes théologiques de Hugues de Saint-Victor à Saint Thomas d’Aquin*, w: *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 78 (1994), s. 561.

³⁰ G. d’Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 323.

³¹ Por. M. Lambert, J.-L. Solère, *Guillaume d’Auxerre*, op. cit., s. 627. Odpowiednie informacje można znaleźć w prologach i epilogach do poszczególnych ksiąg *Summy*, np. *Explicit liber primus de Trinitate*. Wilhelm z Auxerre, *Summa aurea*, I, 14, 4, sol., op. cit.; *Incipit liber secundus de mundo creato*. Wilhelm z Auxerre, *Summa aurea*, II, pr., w: *Magistri Guillelmi Altissiodorensis Summa aurea*, II/1, *Liber secundus*, Paris 1982.

³² Por. R.-M. Martineau, *Le plan...*, op. cit., s. 80.

³³ Taka jest obecnie przyjmowana i ogólniejsza nazwa summy określanej niekiedy jako *Summa Fratrum Minorum*, czy też *Summa fratris Alexandri*. Zob. M. Olszewski, *Komentarz do Prologu*, w: Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu*, Kraków 2001, s. 394. Tamże stosowna bibliografia.

teologicznego po części na podstawie pism i materiałów dydaktycznych samego Aleksandra, a po części wykorzystując doktryny naukowe pierwszych w ogóle teologów zakonu. Z polecenia papieża Aleksandra IV ta największa ze scholastycznych sum teologicznych została ukończona przez brata Wilhelma z Meliton, od 1248 roku kierującego wydziałem teologicznym na paryskim uniwersytecie³⁴. Będąc dziełem zawierającym spekulatywne tendencje Braci Mniejszych, opiera się ona – zarówno co do treści, jak i formy – na ogólnej franciszkańskiej koncepcji teologii jako syntezy życia i doktryny. Program ten, zaprezentowany również w ogólnym prologu do *Summa Halensis*³⁵ i przedłużający się w jej systematyce zewnętrznej, zakłada, że „ukazywanie wierzącym prawd wiary równa się wskazywaniu im dróg życia autentycznie chrześcijańskiego”³⁶. Konsekwentnie, w uporządkowaniu wiary chrześcijańskiej centralne miejsce zajmuje odniesienie do tajemnicy Stworzyciela i Zbawiciela³⁷. Sama zaś teologia według *Summy* „traktuje o Bożej substancji wypowiedzanej przez Chrystusowe dzieło naprawy”³⁸. Jeśli brać pod uwagę strukturę szczegółową, *Summa Halesiana* dzieli poznanie prawd Bożych na dwie następujące po sobie sekcje, które odpowiadają kolejno: dogmatyce (księgi I-III) i teologii moralnej (księga IV)³⁹. Część pierwsza obejmuje zatem prezentację prawd danych do wierzenia. W *Liber primus* jest mowa o Bożej wzniosłości (*excellencia divinae sublimitatis*⁴⁰), czyli o jedyności i trójstości Bożej substancji (*Unitas et Trinitas divinae substantiae*⁴¹). Powiedziawszy o Stwórcy (*Conditor*) *summa* z kolei opisuje w drugiej księdze stworzenie (*de conditione*

³⁴ Por. G. d’Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 334.

³⁵ Prolog ten we wszystkich kodeksach znajduje się przed trzecią księgą opisywanego dzieła. Takie umiejscowienie jest prawdopodobnie reliktem długiego procesu redakcji *Summy* i potwierdzeniem zmian jej redaktorów. Por. Alexander de Hales, *Summa theologica*, I, *Liber primus*, pr., w: *Opera omnia*, XXVIII, Paris 1894.

³⁶ G. d’Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 333.

³⁷ Pierwsze słowa prologu *Summy* brzmią: *Tota christianae fidei disciplina pertinet ad duo: ad fidem et intelligentiam Conditoris et fidem atque intelligentiam Salvatoris* (Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., pr.).

³⁸ Podsumowując kwestię o wiedzy teologicznej *Summa* podaje, że *doctrina Theologiae est de substantia Dei efficiente per Christum opus reparationis*. Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., q. I, c. 4, a. 4, pa. 2.

³⁹ Nie zawsze używanie pojęć współczesnej metodologii nauk przynosi zakładane korzyści. Polskie tłumaczenie książki G. d’Onofrio, określając poszczególne traktaty *summy* w łacińskiej terminologii teologicznej (neoscholastycznej) bez przytaczania odpowiednich przypisów, może wprowadzić czytelnika w błąd, jeśli idzie o koncepcję i zamysł teologiczny dzieła. Takie bowiem terminy, jak: *in fide*, *in moribus*, *fides qua(e) creditur*, chociaż precyzyjne, w prologach i epilogach *Summy Halensis* nie są używane. Por. G. d’Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 334.

⁴⁰ Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., q. I, c. 4, a. 4, pa. 2.

⁴¹ Por. Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., q. II, m. 3, c. 5.

*rerum*⁴²). *Liber tertius* poświęcony Osobie Chrystusa wprowadza drugą, moralną sekcję *Summy Braci Mniejszych*, w której jest mowa o tym, „co przynależy do dzieła naprawy”⁴³ dokonanego przez Zbawiciela. Bardziej szczegółowo zdając sprawę, wykład etyczny *Smumy* traktuje o uchybieniach moralnych (wadach i grzechach) oraz o odpowiednich im środkach zaradczych (o przykazaniach, cnotach, łasce i sakramentach).

Choć opisany układ – analogiczny do tego z *Sentencji* Lombarda – jest pewnym ulepszeniem w ewolucyjnym rozwoju ogólnej systematyzacji średniowiecznych sum⁴⁴, to jednak w szczegółach wykazuje wiele braków pod względem jasności i przejrzystości. Podział *Summa Halensis* jest bowiem wielostopniowy. Aby dotrzeć do podstawowej jednostki tekstualnej, jaką stanowi *quaestio*, trzeba przedostać się przez gąszcz podstawowego podziału *Summy* na *libri*, *partes*, *inquisitiones* i *tractatus*. Sama *quaestio* z kolei dzieli się jeszcze na *sectiones*, *membra/tituli*, *capita* i *articuli*, a czasami nawet na *paragraphi*⁴⁵. Takie rozwlekanie, rozczłonkowanie i przez pewną niekonsekwencję zaciemnianie wykładu bardzo utrudnia opanowanie przedstawianych w nim treści. Prawdopodobnie to właśnie *Sumę Alexandra* miał na myśli św. Tomasz z Akwinu pisząc w *Prologu Summy teologicznej* o drugim błędzie metodycznym współczesnych mu syntez teologicznych: o defektach w zakresie klarowności wykładu⁴⁶. Być może podobnie było w sprawie unikania zbyt technicznych zagadnień. Taki już zasadniczo cel stawiał sobie przy pisaniu swojej syntezy uczeń ostatecznego redaktora *Summy Braci Mniejszych* Wilhelma z Meliton, a przy tym dobry znajomy Aleksandra z Hales i Tomasza z Akwinu: Bonawentura z Bagnoregio, którego sumą przyjdzie się teraz zająć.

Breviloquium św. Bonawentury, sytuujące się w ramach franciszkańskiej *via theologica* powiązanej z całościową odnową życia ludzkiego⁴⁷, celem wiedzy świętej czyni to, „aby nauka ta okazała się rzeczywiście jedna i uporządkowana,

⁴² Już w pierwszej księdze można znaleźć zapowiedzi drugiej: *Istud reservabimus inquirendum, cum quaeretur de conditione rerum* (Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., p. I, i. I, tr. III, q. I, m. 1, c. 3).

⁴³ Zakończywszy wstępny opis księgi pierwszej summa dopowiada: *Ideo partes (...) consequentes vero sunt de Christo et pertinentibus ad opus reparationis* (Alexander de Hales, *Summa theologica*, op. cit., q. I, c. 4, a. 4, pa. 2).

⁴⁴ Dla niniejszej pracy ważne jest na przykład to, że w summie Braci Mniejszych nauka o łasce występuje po traktacie o wcieleniu i połączona jest z aretologią.

⁴⁵ Por. *Index quaestionum*, w: Alexander de Hales, *Summa theologica...*, op. cit., s. 753-769.

⁴⁶ Por. M. Grabmann, *Wstęp...*, op. cit., s. 78. Autor odwołuje się tu do takich autorytetów naukowych, jak Scheeben, czy Minges.

⁴⁷ Por. G. d'Onofrio, *Historia teologii*, op. cit., s. 359.

i by nie na wyrost nazywano ją teologią⁴⁸. Jedność ta ma być osiągnięta poprzez taką systematyzację, która za każdym razem odnosi przedmiot swych rozważań do Boga jako jego przyczyny (*principium primum et summum*): sprawczej (źródła), materialnej (reguły), formalnej (wzoru) i celowej (kresu). Teologia ma być wypowiedzią o Bogu (*sermo de Deo*), to znaczy ma być: „od” (*a*), „z” (*de*), „według” (*secundum*) i „ze względu na” (*propter*) Boga. W ten sposób Bonawentura wyraża pogląd, że również prawda za każdym razem i z każdego punktu widzenia daje się sprowadzić do Bożej Prawdy. Teza o Bogu jako o ostatecznej i najwyższej zasadzie wszystkiego (*primum principium*) w systemie *Breviloquium* stanowi więc najbardziej podstawowy artykuł wiary. „Takiej próby radykalnego zorganizowania całej teologii wokół jednej prawdy wiary nie podjął nikt przed Bonawenturą⁴⁹. Strukturalny teocentryzm tego dzieła narzuca też odpowiednią perspektywę interpretacyjną do gruntu chrystocentrycznej – całościowo rzecz ujmując – teologii Bonawenturiańskiej. Franciszkanin prawdopodobnie chciał tu dać konkretny przykład przystosowania do teologii metafizycznej teorii egzemplaryzmu (lub – odpowiednio – epistemologicznej teorii iluminacji)⁵⁰. Wertykalizm *Breviloquium* odpowiada jednak także drodze poznawczej wytyczonej w *Itinerarium*, drugim wielkim dziele Doktora Serafickiego. Zarówno w *summie*, jak i w przewodniku ascetycznym punkt ciężkości całej systematyki – drogi w formie siedmioszczeblowej drabiny – jest ten sam (*primum principium*⁵¹), różne są zasadniczo jedynie kierunki, odpowiednio: zstępujący i wstępujący. W tym kontekście mniej zadziwia maksymalnie uporządkowana i logicznie konsekwentna organizacja materiału w *Breviloquium*⁵². Podobną do św. Bonawentury troskę o strukturę swojej summy przejawiał św. Albert Wielki.

Summa theologiae Alberta z Kolonii, zwana także *Summa de mirabili scientia dei*, jest ostatnim i niedokończonym dziełem tego dominikańskiego mistrza. Całość teologii albertyńskiej opiera się na niemal mistycznym (tzw. „zadziwiają-

⁴⁸ Bonawentura, *Breviloquium. Prologus, Liber primus*, za: *Z filozofii św. Augustyna i św. Bonawentury*, red. B. Bejze, Warszawa 1980. W dalszej części pracy będę cytował wprost lub tłumaczył ten właśnie tekst. Tam, gdzie nie będzie to zaznaczone cytaty będą zaczerpnięte z *Prologu*.

⁴⁹ S.C. Napiórkowski, *Wstęp*, w: Bonawentura, *Breviloquium*, op. cit., s. 183.

⁵⁰ Tamże, s. 184.

⁵¹ Jeśli idzie o *Itinerarium*, powołanie się na *primum principium* występuje już w pierwszym zdaniu: *In principio primum principium, a quo cunctae illuminationes descendunt (...), Patrem scilicet aeternum, invoco per Filium eius, Dominum nostrum Iesum Christum...* (Bonawentura, *Itinerarium mentis in Deum, Prologus*, na: <http://www.franciscan-archive.org/bonaventura/index.html>, 12.03.2008). W kontekście metodologicznym do *primum principium* Bonawentura odwołuje się w drugim numerze pierwszego rozdziału: *oportet nos transcendere ad aeternum (...) ad primum principium* (tamże, I, 2).

⁵² Siedmioczściowy, wzorowany na Lombardowym, podział dzieła obejmuje kolejno naukę o: Trójcy, stworzeniu, grzechu, wcieleniu, łasce, sakramentach, rzeczach ostatecznych. Por. Bonawentura, *Breviloquium*, op. cit., s. 196-199.

cym”) doświadczeniu wiary. Dlatego też samą teologię Albert nazywa *scientia mirabilis*, (czyli „wiedzą zadziwiającą”)⁵³. Odpowiednio, dzieło mistrza z Kolonii urzeka swą dokładnością, systematycznością i jasnością wykładu. Samym kształtem opracowania swej summy Albert nie odbiega jednak zasadniczo od *Sentencji* Piotra Lombarda. W swojej syntezie teologicznej stosuje bowiem – przyswojony wcześniej przez Lombarda – augustyński schemat *res-signa*. Jego pogłębiony opis umieszcza w drugim traktacie pierwszej księgi mówiąc, że: „Cała teologia dotyczy albo rzeczy, albo znaków (...) Rzeczy zaś dzielimy potrójnie na: te, którym należy wierzyć, te, za pomocą których [wiarę] należy praktykować i te, które są podmiotami wiary i praktyki”⁵⁴. Stosownie do wyżej podanego podziału teologii Albert dzieli swoją sumę na cztery księgi – trzy traktujące *de rerum* i jedną *de signis* – spośród których dotarły do naszych czasów tylko dwie⁵⁵. Pierwsza, opisująca naturę Boga, nosi tytuł przypisany później do całego pozostawionego dzieła: *De mirabilis scientia dei*; druga zaś, mówiąca o stworzeniu, nazwana została: *De consideratione creaturarum*. Jako że ta druga część *Summy* nie powstała wcześniej jak w 1274 r. pozostaje kwestią otwartą na nowe pogłębione badania, na ile Albert wpłynął na kształt najważniejszego dzieła Akwinaty.

UKŁAD *SUMMY* *TEOLOGII* ŚW. TOMASZA Z AKWINU

Summa teologii św. Tomasza z Akwinu została napisana według własnego konceptu architektonicznego jej autora. Porządek, który „ma rządzić wykładem Tomaszowej teologii, przenika *Summę* na trzech poziomach (...)”⁵⁶: artykułów, kwestii i całości dzieła. Artykuły w ramach poszczególnych kwestii są poukładane od najogólniejszych do bardziej szczegółowych⁵⁷ i każdy z nich ma swoje miejsce w ramach całości tekstu⁵⁸. Jednakże to kwestie są jednostkami myślowymi, których serie powiązane w większe całości można odnieść do ostatecznej od-

⁵³ Albertus magnus, *Summa theologiae sive de mirabilis scientia dei*, I, *Prologus*, w: *Opera omnia*, XXXIV/I, *Summa theologiae*, Münster 1978; Por. A. de Libera, *Albert le Grand*, w: *Dictionnaire du Moyen Âge*, op. cit., s. 28.

⁵⁴ Albertus magnus, *Summa theologiae...*, op. cit., I, tr. 2, q. 12, c. 2.

⁵⁵ Nie oznacza to jakoby pozostałe w ciągu wieków zostały kompletnie zniszczone. Już Tolomeusz z Lukki, przyjaciel i biograf Tomasza z Akwinu pisze, że Albert swego dzieła nie dokończył. Por. D. Siedler, P. Simon, *Prolegomena*, w: Albertus magnus, *Summa theologiae...*, op. cit., s. XVII.

⁵⁶ M. Olszewski, *Komentarz do Prologu*, w: Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu*, op. cit., s. 394.

⁵⁷ Sekwencja wygląda zazwyczaj następująco: definicja, przysługiwanie danego atrybutu Bogu, wynikające z poprzednich analiz problemy szczegółowe. Por. M. Olszewski, *Komentarz do Prologu*, w: Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu*, op. cit., s. 394-395.

⁵⁸ Por. M. Grabmann, *Wstęp...*, op. cit., s. 80. Charakterystyczną cechą tej summy jest powiązanie siecią autoodniesień.

powiedzi udzielanej przez *Sumę* w ramach jej całościowego przesłania⁵⁹. Odpowiedni porządek pojawia się również na trzecim poziomie i dotyczy całościowej fizjonomii dzieła, która odzwierciedla jednocześnie Tomaszowe postrzeganie rzeczywistości oraz wizję teologii jako czteroczęściowej systematyzacji tej rzeczywistości w relacji do Boga⁶⁰. Treścią pierwszej części jest Bóg sam w sobie i jako źródło wszystkich rzeczy. Następnie Tomasz przechodzi do omawiania czynności, które mogą wykonywać rozumne stworzenia po to, by wrócić do Boga. Z kolei Osoba i dzieło Chrystusa widziane jako uprzywilejowana droga powrotu do Boga są przedmiotem analiz części trzeciej⁶¹.

Zamierzony plan wykładu *Summy* oparty jest na neoplatońskim, a uświęconym przez teologów chrześcijańskich poglądownym schemacie „wyjście-powrót” (*exitus-reditus*)⁶². U Tomasza ma on jednak charakter *stricte* biblijny i modelowo przedstawia całość bosko-ludzkiej historii zbawienia⁶³. O ile Plotyński motyw *exitus* wskazywałby na zdeterminowaną i wieczną emanację rzeczy z Absolutu, Tomasz jako myśliciel osadzony w tradycji judeochrześcijańskiej mówi o pochodzeniu od Boga, ale na mocy wolnego aktu stwórczego⁶⁴. Tym zaś, co według niego konstytuuje powrót stworzeń do Boga jest wolny akt ludzki⁶⁵. Stosując pewne uproszczenie można stwierdzić, że procesowi wyjścia odpowiada w strukturze *Summy Prima Pars; Secunda i Tertia* odzwierciedlają powrót stworzeń do Boga⁶⁶. O umieszczeniu nauki o Chrystusie w drugiej części neoplatońskiego dyptyku zdecydował element syntetyczny *Summy*: całościowe uporządkowanie zagadnień teologicznych; o umieszczeniu jej po rozważaniach dotyczących aktu ludzkiego – element analityczny: Chrystus przyjął tę – opisywaną w *Secunda* w sposób abstrakcyjny – konkretną rozumną i wolną naturę ludzką. Wydaje się jednak, że element pedagogiczny (czy mistagogiczny): Chrystus jako człowiek jest ludzką drogą do Boga⁶⁷, umiejscawia *Tercję* w centrum całej *summy*.⁶⁸ Osta-

⁵⁹ Por. J.-P. Torrell, *Notes explicatives*, w: Saint Thomas d'Aquin, *Le Verbe Incarné*, I, Paris 2002, s. 273; M. Olszewski, *Komentarz do Prologu*, w: Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu*, op. cit., s. 395. Serie kwestii obok tego, że tworzą jakieś większe całości myślowe – tak, jak analizowane przeze mnie kwestie dotyczące sposobu zjednoczenia Słowa wcielonego – dla każdej części tworzą osobną jej część biblijną. Por. M.-D. Chenu, *Wstęp do filozofii św. Tomasza z Akwinu*, Kęty 2001, s. 301.

⁶⁰ Por. J.-P. Torrell, *Le Christ en ses mysteres*, I, Paris 1999, s. 13-20.

⁶¹ STh I, 2, pr.

⁶² Por. J.-P. Torrell, *Święty Tomasz z Akwinu, mistrz duchowy*, Poznań-Warszawa 2003, s. 81.

⁶³ Por. J.-P. Torrell, *Initiation à saint Thomas d'Aquin*, Paris-Fribourg 1993, s. 220-221.

⁶⁴ Por. STh I, 44, pr. Por. J.-P. Torrell, *Święty Tomasz z Akwinu, mistrz...*, op. cit., s. 82.

⁶⁵ Por. STh III, 26, 2, co. Por. J.-P. Torrell, *Święty Tomasz z Akwinu, mistrz...*, op. cit., s. 147.

⁶⁶ Por. J.-P. Torrell, *Initiation...*, op. cit., s. 220-221.

⁶⁷ Por. prologi do całości *summy* (I, 2, pr.) oraz do *Tertia* (III, pr.).

⁶⁸ Tak umiejscawiają tematykę wcielenia M.-D. Chenu: „Wcielenie, punkt centralny struktury [Summy]” (tenże, *Wstęp do filozofii...*, op. cit., s. 296) oraz J.-P. Torrell: „Teocentryzm brata To-

tecnie dla człowieka droga do Boga ukonkretnia się więc w *reditus per Christum*⁶⁹. Wydaje się zatem, że optyka światopoglądu chrześcijańskiego *Summy* nadaje całej drugiej części neoplatońskiego schematu w niej zastosowanego cechę chrystoforyczności⁷⁰, z kolei całości dzieła teologicznego jednocześnie przydając inkarnacyjnej dynamiki⁷¹. Gdy uwzględni się bowiem pojęcia o bardziej pogładowym zabarwieniu występujące we wszystkich prologach do poszczególnych części *Summy*⁷², neoplatoński *exitus-reditus* można oddać w terminach z zakresu ascetyki: *exemplar-imago-via*, gdzie człon pierwszy odpowiada rzeczywistości Boga jako wzorca, drugi rzeczywistości człowieka jako Bożego obrazu, a trzeci rzeczywistości Słowa wcielonego jako zaplanowanej drogi o kierunku Bóg-człowiek⁷³.

Tomasz zetknąwszy się z różnymi podejściami pedagogicznymi teologii mógł właściwie ocenić i uzupełnić ich ograniczenia i braki. Nie wspominając jednak o pionierskości w zakresie analizy treści, nowatorstwo jego *Summy teologii* opiera się już na tym, że „ofiarował syntezę dającą światło już przez samo wydobywanie związków i wewnętrznej spójności”⁷⁴. Wszakże tym, co ważne dla całości artykułu o teologicznych gatunkach literackich średniowiecza jest fakt chrystocentryzmu *Summy* Tomaszowej. Podkreśla on miejsce, jakie w ujmowaniu prawd teologicznych zajmowała u Akwinaty refleksja nad tajemnicą wcielenia.

---

masza nie przenosi Chrystusa na margines. Chrystus jest dokładnie na tym miejscu, na którym powinien być: w idealnym środku naszej historii, w punkcie spotkania Boga i człowieka” (J.-P. Torrell, *Święty Tomasz z Akwinu, mistrz...*, op. cit., s. 157). Na chrystocentryzm całego zamiaru teologicznego, którym była dla Tomasza *Summa* mówi prolog do *Tercji*: „dla dopełnienia całego przedsięwzięcia teologicznego (...) trzeba teraz powiedzieć o samym Zbawicielu wszystkich” (Sth III, pr.).

⁶⁹ Por. J.-P. Torrell, *Initiation...*, op. cit., s. 223. Chenu stwierdza ten fakt innymi słowami: „*tertia pars* będzie badać «chrześcijańskie» warunki tego powrotu”. M.-D. Chenu, *Święty Tomasz z Akwinu i teologia*, Kraków 1997, s. 173.

⁷⁰ Zob. J. Szymik, *Literatura chrystoforyczna*, w: *Collectanea Theologica* 63,4 (1993), s. 67-77.

⁷¹ Warto w tym kontekście powołać się na autorytet współczesnych historyków teologii, którzy twierdzą, że: „Wiek XIII jest chrystologiczny, bynajmniej nie z powodu potrzeby nowego opracowania gramatycznej wykładni dogmatu, lecz dlatego, że Chrystus stał się osią wszystkich dociekań teologicznych. Wyraźnie to widać u Bonawentury (...). Głosi to św. Tomasz...” (P.-P. Gilbert, *Wprowadzenie do teologii średniowiecza*, Kraków 1997, s. 138-139).

⁷² Prologi mają status autokomentarza, czy też wykładni autentycznej dla całości dzieła. W prologu do *Sekundy* czytamy: „po omówieniu wzoru, którym jest Bóg (...) pozostaje nam rozważyć Jego obraz, którym jest człowiek” (Sth II-I, pr.).

⁷³ *Via* oznaczałoby tu więc drogę, linię, która tworzy się między naturą ludzką a boską w jednej osobie Chrystusa, który będąc obrazem Ojca jest wzorem dla jego synów. O egzemplaryzmie chrystocentrycznym w kwestiach o zjednoczeniu Słowa wcielonego: Sth III, 14, 1.

⁷⁴ J.-P. Torrell, *Święty Tomasz z Akwinu, mistrz...*, op. cit., s. 81.

STRESZCZENIE

Artykuł jest przepracowanym fragmentem pracy magisterskiej „Fundamenty arystotelizmu jako miejsca teologicznego poznania w *Summie teologii* św. Tomasza z Akwinu. Analiza ontologii zjednoczenia Słowa wcielonego”. Autor stara się pokazać, iż *Summa teologii* św. Tomasza z Akwinu została napisana według własnego, oryginalnego i przemyślanego konceptu architektonicznego. Według autora ukierunkowana na Chrystusa i tajemnicę wcielenia optyka światopoglądowa *Summy* Tomaszowej stosowanemu w niej – i w innych średniowiecznych kompendiach teologicznych – neoplatońskiemu schematowi *exitus-reditus* nadaje cechę chrystoforyczności (dzięki *reditus per Christum*), a jednocześnie całości dzieła i myśli Akwinaty przydaje inkarnacyjnej, chrystocentrycznej dynamiki.

MEDIEVAL THEOLOGICAL SUMMAS AND THEIR STRUCTURE. GENOLOGICAL ANALYSIS OF “THE SUMMA THEOLOGICA” BY SAINT THOMAS AQUINAS. SUMMARY

This article is a part of M.A. thesis entitled “The Foundations of Aristotelianism as a Theological *locus* in *The Summa Theologica* by Saint Thomas Aquinas. The Ontological Analysis of the Union of the Incarnated Word.”. In this article the author tries to show that *The Summa Theologica* by Saint Thomas Aquinas was written according to an individual, original and well-considered structural idea. According to the author *The Summa*’s Christ and incarnation mystery centred worldview gives to Neoplatonic *exitus-reditus* scheme that was used in *The Summa* and other medieval theological compendiums (thanks to *reditus per Christum*) the Christophoric nature. In addition, it gives to the entirety of the Aquinas’ concept the incarnation and Christ centred dynamic.